DÜŞÜNCE TARİHİ 1

Editör
Sayim Türkman

nobel

DÜŞÜNCE TARİHİ 1

Editör: Sayim Türkman

Yayın No.: 4478
Beşeri Bilimler/Tarih No.: 160
ISBN: 978-625-427-533-3
E-ISBN: 978-625-427-534-0
Basım Sayısı: 1. Basım, Aralık 2022

© Copyright 2022, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir.
Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik
ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Akademik Yayıncılık, 2011 yılından beri "tanınmış uluslararası yayınevi" statüsündedir.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Genel Yayın Koordinatörü: Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarım: Samet Tekin -samet@nobelyayin.com-
Redaksiyon: Bahar Yanbolulu -baharyanbolulu@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım: Sezai Özden -sezai@nobelyayin.com-
Görsel Tasarım Uzmanı: Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-

Kütüphane Bilgi Kartı

Türkman, Sayim.
Düşünce Tarihi 1 / Editör: Sayim Türkman
1. Basım, XVIII + 316 s., 16,5x24 cm. Kaynakça var, dizin yok.
ISBN: 978-625-427-533-3
E-ISBN: 978-625-427-534-0
1. Düşünce Tarihi 2. Uygarlık Tarihi 3. Düşünürler 4. Biyografi

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.
Adres: Bahçekapı Mh. 2465 Sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat, Şaşmaz/ANKARA
Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65
Sipariş: siparis@nobelyayin.com- **E-Satış:** www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com
www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa, Kırmızı Kedi, Arkadaş, D&R, Dost, Kika, Kitapsan, Nezih, Odak, Pandora, Prefix, Remzi

Baskı ve Cilt: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. Anonim Şirketi / Sertifika No.: 46519
Beytepe Köy Yolu No.: 3 06800 Bilkent-Çankaya/ANKARA

BÖLÜM YAZARLARI

-Dr. Sinan Öztürk

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphane Uzm.

e-posta: sinantkgm@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4493-074X

-Dr. Kadir Ertaç Çelik

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü,

e-posta: clkertac@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7856-9411

-Prof. Dr. H. Mustafa Eravcı

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi,

e-posta: hmeravci@hotmail.com

-Dr. Yakup Kirişçi

Sinop Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü,

e-posta: ykiris@sinop.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6807-3199

-Dr. Hamit Karasu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı,

e-posta: hkarasuh@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-2058-4387

-Dr. Arzu Erman

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı,

e-posta: arzu_erman@hotmail.com

-Dr. Mücahide Nihal Engel

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

e-posta: nihalgunesengel@gmail.com

-Sümeyra Öztürk

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

e-posta: sumeyra_ozturk@windowslive.com

-Naime Yüksel Karasu

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı,

e-posta: nykarasu@aybu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3245-5582.

-Doç. Dr. Yaşar Baytal

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi,

e-posta: ybaytal@aybu.edu.tr

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2214-3013

-Hülya Aslan

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

e-posta: hlyaaslan06@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7880-9166

-Doç. Dr. Sayim Türkman

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,

Tarih Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi

e-posta: sayimturkman@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0934-5323

-Fatmanur Demirsoy

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

e-posta: fdemirsoy21@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0544-2492

-Dr. Abdurrahman İlhan

Araştırmacı

e-posta: arilhan1980@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3599-1620

-Prof. Dr. Bilal Karabulut

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,

Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

e-posta: bilal.karabulut@hbv.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4751-6165

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM YAZARLARI ..... **iii**

ÖN SÖZ ..... **xiii**

KISALTMALAR ..... **xvii**

HİTİT HÜKÜMDARI III. HATTUŠİLİ KİŞİLİĞİ VE SİYASETİ **1**
Sinan Öztürk

Giriş 1
1. Hattušili'nin Çocukluğu 4
2. Hattušili'nin Kariyeri 5
3. Kadeš Savaşı 9
4. Hattušili'nin Puduhepa ile Evliliği 11
5. Hattušili ve Yeğeni Urhi-Tesup Arasında Geçen Taht Mücadelesi 12
6. Hitit Tahtında III. Hattušili Dönemi 17
7. III. Hattušili'nin Anadolu'daki Faaliyetleri 17
8. III. Hattušili'nin Komşu Ülkelerle İlişkileri 19
8.1. Amurru Ülkesi 19
8.2. Babil Ülkesi 20
8.3. Asur Ülkesi 21
8.4. Mısır Ülkesi 22
Sonuç 27
Kaynakça 29

NICCOLO MACHIAVELLI **33**
Kadir Ertaç Çelik

Giriş 33
1. Hayatı 34
2. Eserleri 36
3. Görüşleri 38
4. Eleştirisi 41
Sonuç 43
Kaynakça 44

MİRZA MAHDUM ŞERİFİ 47
Mustafa Eravcı

Kaynakça 53

TÜRK OKUYUCUSU AÇISINDAN BİR GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ FELSEFESİ DEĞERLENDİRMESİ 55
Yakup Kirişci

Giriş 55
1. "Dünyamız Tüm Olası Dünyaların En İyisi" Savı 58
2. Geçerli, Yeterli Sebep İlkesi 61
3. Uyum ve Kusursuzluk, İyilik ve Kötülük 62
4. Teodise'deki Kader Kavramları 65
Sonuç 68
Kaynakça 69

YARIM KALAN BİR REFORM PROGRAMI: HALİL HAMİD PAŞA ISLAHATLARI VE İKTİDARDAN DÜŞÜŞÜ 71
Hamit Karasu

Giriş 71
1. Sadarete Geldiğinde Siyasi Durum 71
2. Islahat Çalışmaları 72
3. Sürat Topçuları 74
4. Mühendishane-i Bahr-i Hümayun 79
5. Azli ve İdamı 80
Sonuç 84
Kaynakça 84

MODERN YUNAN AYDINLANMASI VE ADAMANTİOS KORAİS 87
Arzu Erman

Giriş 87
1. Modern Yunan Aydınlanması ve Tarihî Arka Planı 89
2. Yunan Aydınlanmasında Önemli Bir Figür: Adamantios Korais 93
2.1. Hayatı 93
2.2. Eserleri 94
2.3. Adamantios Korais'in Yunan Aydınlanmasındaki Rolü ve Etkileri 98
Sonuç 101
Kaynakça 102

18. YÜZYIL OSMANLI MISIRINDA BİR ENTELEKTÜEL: ABDURRAHMAN EL-CEBERTİ 105
Mücahide Nihal Engel

Giriş 105
1. Sahneyi Hazırlamak: 18. Yüzyıl Osmanlı Mısırı 106
2. Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti 110
3. Ceberti'nin Tarihçiliği 122
Sonuç 124
Kaynakça 125

SULTAN II. ABDÜLHAMİD VE İNGİLTERE SİYASETİ 127
Sümeyra Öztürk

Giriş 127
1. II. Abdülhamid'in Hayatı ve Şahsiyeti 130
2. II. Abdülhamid'in Padişahlığının İlk Dönemlerinde Meydana Gelen Olaylar 132
3. II. Abdülhamid'in İngiltere'ye Yönelik Siyaseti 135
Sonuç 141
Kaynakça 142
EKLER 145

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA ASKERÎ BİR KİŞİLİK OLARAK AHMED CEVAD PAŞA 151
Naime Yüksel Karasu

Giriş 151
1. Ahmed Cevad Paşa'nın Hayatı ve Askerî Şahsiyeti 153
2. Ahmed Cevad Paşa'nın Eserleri Üzerine Genel Bir Değerlenme 161
Sonuç 168
Kaynakça 169

ZİYA GÖKALP VE TARİHÇİLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 173
Yaşar Baytal

Giriş 173
1. Ziya Gökalp'in Yaşamı ve Düşünce Dünyası 174
2. Ziya Gökalp'in Tarihçilik ve Türk Tarihçiliği Üzerine Düşünceleri 185
Sonuç 190
Kaynakça 192

DÜŞÜNCE TARİHİ BAĞLAMINDA ENVER PAŞA'NIN EKLEKTİK DÜŞÜNCE HAREKETLERİNİN OSMANLI SON DÖNEMİ ASKERÎ VE SİYASİ HAYATINA YANSIMASI....195
Hülya Aslan

Giriş 195
1. Enver Paşa'nın Kimliği (1881-1922) 197
2. İsyankâr Enver Bey'den Kahraman Enver Bey'e 200
3. İslam Mücahidi Enver Bey'in Mefkûresi 200
4. Balkanlar'da Milliyetçilik Tasavvurunda Enver Bey 201
5. Düşüncelerini Gerçekleştirme Uğruna Sona Giden Yolda Enver Paşa 202
6. Enver Paşa'nın Şahsiyeti 203
7. Enver Paşa'nın Düşünce Dünyasını Şekillendiren Parametreler 205
8. Enver Paşa'nın Askerî ve Siyasi Kimliğinin Oluşum Süreci 207
9. Enver Paşa'nın Askerî ve Siyasi Arenada Düşünce Manevraları 209
10. Enver Paşa'nın Türkçülük Düşüncesinden Turancılığın Ayak Seslerine 210
11. Eklektik Düşünce Hareketlerinin Osmanlı Devleti'ne Yansıması 216
Sonuç 217
Kaynakça 218

KAZIM KARABEKİR PAŞA'NIN ASKERÎ VE SİYASİ HAYATINDAN KESİTLER....223
Sayim Türkman

Giriş 223
1. Kazım Karabekir Paşa'nın Askerî Hayatı 224
1.1. Balkan Harbi 224
1.2. Birinci Dünya Savaşı 225
1.3. İstiklal Harbi (Kurtuluş Savaşı) 226
1.3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı ve Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa ile Çalışmaya Başlamaları 227
1.3.2. Kazım Karabekir Paşa Doğu'nun İnsicamını Sağlıyor 231
1.3.3. Mustafa Suphi olayı 233
1.3.4. TBMM'de Seçimlerin Yenilenmesi 233
2. Kazım Karabekir Paşa'nın Siyasi Hayatı 234
2.1. Yeni Rejim Hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Makamında Yapılan Tartışma 234
2.2. Karabekir Paşa'nın Cumhuriyetin İlanı Hakkında Tutumu 237
2.3. Terakkiperver Fırkasının Kurulması 239
2.4. İzmir Suikastı 240
Sonuç 242
Kaynakça 243

BİR BAŞKA AÇIDAN ADNAN MENDERES VE MUHAFAZAKÂRLIK 245
Abdurrahman İlhan

Giriş 245
1. Çocukluk ve Gençlik Yılları 245
2. Siyasete Girişi 246
3. Muhafazakâr Düşünce Yapısı 248
4. Orta Doğu İlişkileri ve İslam Dünyasına Bakışı 249
5. İktidar Yılları ve Muhafazakâr Halk Kitleleri Üzerindeki Etkisi 253
Sonuç 257
Kaynakça 258

TÜRK DÜŞÜNCE TARİHİNDE NECİP FAZIL KISAKÜREK VE DOĞU-BATI TAHLİLİ 261
Fatmanur Demirsoy

Giriş 261
1. Necip Fazıl Kısakürek'in Sosyal ve Politik Hayatı 262
2. Necip Fazıl Kısakürek'in Siyasi-Edebî Mecmuası: Büyük Doğu Dergisi 268
3. Necip Fazıl Kısakürek'in Fikir Dünyasında Doğu-Batı Tahlili 270
4. Necip Fazıl Kısakürek ve Tiyatro 272
Sonuç 273
Kaynakça 274

NELSON MANDELA: HAYATI, MÜCADELESİ VE FİKİRLERİ 275
Abdurrahman İlhan

Giriş 275
1. Çocukluk Dönemi (1918-1934) 276
2. Eğitim Hayatı (1934-1940) 277
3. Zorlu Johannesburg Yılları 278
4. Siyasi Başlangıçlar 279
5. Direniş Kampanyaları 281
6. Vatana İhanet Davası (1956-1961) 284
7. Silahlı Mücadeleye Dönüş, Sharpville Katliamı ve İlk Olağanüstü Hâl (1960) 285
8. Ulusun Mızrağı: MK (1961) 286
9. Afrika Turu ve Destek Arayışı (1962) 287
10. Güney Afrika'ya Dönüş ve Tutuklanma (1962) 288
11. Rivonia Davası (1962-1964) 289
12. Robben Adası'nda 18 Yıl (1964-1982) 290

13. Pollsmoor Hapishanesi Yılları (1982-1988) 291
14. Victor Verster Hapishanesi Yılları ve Özgürlüğüne Kavuşması: (1988-1990) 292
15. Başkanlığa Doğru Giden Süreç 293
16. CODESA Görüşmeleri (1991-1992) 294
17. 1994 Genel Seçimi: İlk Tam Temsili Demokratik Seçim 295
17.1. Güney Afrika Başkanlığı Dönemi (1994-1999) 295
17.2. Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu 296
17.3. Siyasetten Çekilme (1999-2004) 297
17.3. Yaşlılar Grubu (2007) 298
18. Ulusal ve Uluslararası Ödüller 298
Kaynakça 299

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA SİYASİ LİDERLERİN ROLÜ: SÜLEYMAN DEMİREL ÖRNEĞİ 301
Bilal Karabulut

Giriş 301
1. Türk Dış Politikasının Temel Özellikleri 302
2. Süleyman Demirel'in Siyasi Hayatına Genel Bir Bakış 305
3. Süleyman Demirel'in Dış Politika Anlayışı 308
4. Süleyman Demirel'in Dış Politika Anlayışını Ortaya Koyan Bir Örnek Olay: Karabağ Sorunu ve Süleyman Demirel'in Yaklaşımı 310
Sonuç 313
Kaynakça 314

ÖN SÖZ

Düşünce tarihi denilince birçok alanda yapılan çalışmalar akla gelmelidir. Yazının icat olmasından günümüze kadar, birey ve toplumları etkileyen fikir akımlarının yanı sıra bunlara derinlik katan diğer düşünürlerin katkıları, o fikirlerin günümüze kadar gelmesine hizmet etmiştir. Fikir akımları, aslında ülkelerin iktisadi, siyasi ve kültürel anlamda kalkınmalarını sağlamak için birçok düşünce ve siyaset adamının gündeminden hiç çıkmamış ve toplumsal ve bireysel sorunlara çare bulabilmek için devamlı fikir üretmişler ve sonunda düşünce tarihinde yerini alan ideolojiler ve düşünsel felsefeler ortaya çıkmıştır.

Geçmişten günümüze her şey zaman geçtikçe tekâmül etmekte ve zamansal bir seyir izlemektedir. Sanayi ve teknoloji alanlarında; özellikle kara, deniz ve hava araçlarının yanı sıra bilgisayar, telefon teknolojisi, tıbbi cihazlar ve uzay araçları gibi birçok teknolojinin gelişiminde, önce hayal edilen düşünceler ve daha sonra teknolojik gelişmelerin katkıları, şu andaki buluşların zeminini hazırlamıştır. Bu ürünlerin hepsinde bir düşüncenin tek tek halkaları vardır. Teknolojide olan bu gelişmeler, siyasi ve sosyal bilimlerde de benzer halkalardan meydana gelmektedir. Düşünsel halkalar, statik değil dinamiktir ve zaman geçtikçe değişim ve gelişim göstermektedir.

Tarih, edebiyat, felsefe, sosyoloji, iktisadi teoriler, tıp, teknoloji ve diğer alanlardaki fikrî ve ilmî gelişmelerin tarihsel içeriğinde düşünce tarihine dâhil edilecek önemli fikrî çalışmalar vardır. Bu çalışmaları yürüten bilim adamlarının biyografileri de düşünce tarihinde yerini almaktadır. Sadece bilim dünyasında değil, siyasi ve askerî açıdan toplumların kurtuluşuna ve gelişmesine vesile olan önemli şahsiyetlerin biyografileri de düşünce tarihinde yerini almaktadır. Bu kadar geniş alana sahip olan düşünce tarihi aslında uygarlıklar tarihine de ışık tutmaktadır.

Türkiye'de düşünce tarihi çalışmaları yeterli düzeyde değildir. Bu alanda en fazla emek veren akademisyenlerin başında Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken gelmektedir. Bu alanda çok sayıda eser yazarak ve dergiler çıkararak bilme katkı sağlamıştır. Bunların başında *Çağdaş Türkiye'de Düşünce Tarihi* kitabı gelmektedir. Bu kitap son yüzyılı kapsayan değerli bir eserdir. Çok geniş bir çalışma alanı içermesi sebebiyle elimizdeki bu eser çok yazarlı olarak tasarlanmış ve

daha fazla biyografik çalışma ile önemli görülen şahısların kısa hayatlarının yanı sıra varsa siyasi hayatları ve alanında yapmış olduğu eserleri, düşünceleri ele alınmıştır. Bu açıdan her bir konu başlığını yazan yazarların görüşleri de doğal olarak kendine aittir. Kitaptaki yazım sırası için biyografisi seçilen şahsiyetlerin doğum yılları esas alınmıştır.

Ön sözün hemen ardından Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümünde görevliyken merhum olan değerli kardeşimiz Araştırma Görevlisi Maşallah Nar ile ilgili "Anısına" yazısı yazılmıştır.

Arş. Gör. Maşallah Nar'ın Anısına…

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Ana Bilim Dalının parlak ve gelecek vaat eden genç asistanı Maşallah Nar, yakalandığı amansız hastalık nedeniyle 29 Ekim 2021 günü ahirete irtihal etti. Maşallah Nar, çevresindeki herkes tarafından dürüst ve mert bir insan, fedakâr bir Müslüman, müşfik bir baba ve iyi bir eş olarak bilinmekteydi. Orta Doğu ve özellikle İran üzerine yaptığı tarihsel ve güncel çalışmalar yüksek bir akademik kaliteye sahipti. Bölge dillerine olan vukufiyetinin yanı sıra güçlü ve keskin bir analitik zekâya sahip olan Maşallah Nar'ın aramızdan bu denli erken ayrılmasının yalnızca onu tanıyanlar için değil, Türk akademisi için de büyük bir kayıp olduğuna inanıyoruz.

Meslektaşımız Maşallah Nar'a Yüce Mevla'dan rahmet niyaz ederken bu kitabı onun aziz anısına ithaf ediyoruz…

KISALTMALAR

ÄHK	Die Ägyptische-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi
Ay.	Arka yüz
bk.	Bakınız
CTH	Catalogue des Textes Hittites
çev.	Çeviren
dn.	Dipnot
KBo	Keilschrifttexte aus der Boghazköy
KUB	Keilschrifturkunden aus der Boghazköy
M.Ö.	Milattan önce
NBC	The Nies Babylonian Collection (at Yale University)
Öy.	Ön yüz
s.	Sayfa no
ss.	Sayfadan sayfaya
vd.	Ve devamı

18. YÜZYIL OSMANLI MISIRINDA BİR ENTELEKTÜEL: ABDURRAHMAN EL-CEBERTİ

Mücahide Nihal Engel

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki bilim ve düşünce dünyası, o dönemin fikir üreticileri, bunların yaşadıkları ve entelektüel sosyopolitik ortam, bugünün okurları için birçok belirsizliği içinde barındıran flu bir sahne olarak varlığını korumaktadır. 18. yüzyılın entelektüelini anlama ve düşünce ortamını ortaya koyan çalışmalar, bu bakir alanı günden güne geliştirmektedir. Bu çalışmada alana mütevazi bir katkı sunma amacıyla bir 18. yüzyıl tarihçisi ele alınacaktır: Osmanlı Kahire'sinde Ezher Üniversitesinin hocalarından birinin oğlu olarak dünyaya gelmiş ve ulema sınıfının aktif bir parçası olmuş Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti (1167-1240/1753-1825). *Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar* adlı eseriyle Ceberti 18. yüzyıl Mısırı ile alakalı çok kıymetli bilgilerin zamanımıza ulaşmasını sağlamıştır.[1] Eserinde tanıttığı tarihî şahsiyetlerin ve tarihî olayların ayrıntılı tasvirleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük eyaletlerinden Mısır'ı bir görgü şahidi olarak kendi penceresinden okuyucusuna aktarmıştır. Ceberti'yi önemli hâle getiren bir nokta da sömürgecilik tarihinin önemli bir olayı ve Osmanlı diplomasi tarihinde bir dönüm noktası olan Fransızların Mısır'ı işgalini (1798) yaşamış ve eserlerinde bu vakıanın detaylarına dair bilgileri aktarmış olmasıdır. Ceberti'nin eserlerinden, Fransız işgalcilerle karşı karşıya kalmış Mısırlı yerel yöneticilerin ilk tepkilerini, bunlar Kahire'den kaçtıktan sonra ise Mısırlılar adına entelektüel kesimin yani ulemanın Fransızlar ile olan iletişimlerini öğrenmemiz mümkün olmuştur. Bu krizlerle dolu siyasi ortam Ceberti'nin yazımını etkileyen önemli faktörlerden biri olmuş ve modern araştırmacıların da detaylı analizine matuf olmuştur.[2]

---

[1] Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Tarihu Acaibi'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar* (Bulak, 1297)

[2] Ceberti'nin yazdıklarını analiz eden en kapsamlı çalışma için bk. Lars Bjorneboe, *In search of the True Political Position of the 'Ulama An analysis of the Aims and Perspectives of the chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)* (Aarhus University Press, 2007).

İlerleyen sayfalarda önce Ceberti'nin neşet ettiği ortamı zihinlerde şekillendirebilmek adına bir ön bilgi verilecek ve ardından Ceberti'nin eserleri üzerinden 18. yüzyıl Osmanlı Mısırı'nın entelektüel ortamı ele alınacaktır. Önce Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ın içinde bulunduğu siyasi ortam özetlenecek sonrasında Ceberti'nin de bir parçası olan ulema sınıfının konumu tespit edilecektir. Ceberti'nin eserlerinin içinde üretildiği politik ortamın özetlenmesinin akabinde eserlerin değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu çalışma, Osmanlı Mısırı genelinde ve Ceberti özelinde bir giriş ve takdim niteliği taşımakta olup ilerleyen yıllarda daha sağlam temeller üzerine oturmuş bir alan oluşturmaya adım atma şeklinde değerlendirilmelidir.

1. Sahneyi Hazırlamak: 18. Yüzyıl Osmanlı Mısırı

Bugüne kadar Osmanlı düşünce tarihi üzerine yapılan araştırmalar, farkında olarak veya olmayarak Osmanlı İmparatorluğu tarihinin tartışmalı dönemlendirilmesiyle bağlantılı ön kabuller ve basma kalıp düşünceler etrafında şekillenmiştir. Modern tarih yazımı, duraklama ve gerileme dönemleri olarak etiketlenen 17 ve 18. yüzyıllarda Osmanlı ilim ve fikir dünyasının da politik dönemlendirmeyle aynı minvalde ilerlediğini farz etmiştir. Bu dönemlerin çağdaşı bazı memnuniyetsiz Osmanlı entelektüellerinin yazdıklarının kendi dönemlerinin şartları içerisinde değerlendirilememesi de konunun günümüzde bu şekilde anlaşılmasına mahal vermiş olmalıdır. Ancak bu eserler hâlihazırda yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntılara çözüm arayan entelektüel bir yazını oluşturması hasebiyle önemlidir. Son zamanlarda Osmanlı ilim dünyası üzerine yapılan araştırmalar ve tespitler -özellikle de tarih yazıcılığı ile tereke ve muhallefat kayıtları üzerinden kitap severler ile alakalı- Osmanlı dünyasının çok önemli düşünürlerinin ve ilim insanlarının aslında tam da bu dönemde yaşadığını ortaya koymaktadır.[3]

18. yüzyıl Osmanlı toplumunda sadece elit sınıfın değil, aynı zamanda sosyoekonomik açıdan orta tabakada olan insanların da kitaba erişiminin kolaylaştığı ve kültürel hayatın yaygınlaştığı son dönem tarihçiliğin açığa çıkardığı noktalar arasındadır.[4] Osmanlı toplumunda telif ve tercüme yoluyla eser üretiminin 17 ve 18. yüzyıllarda oldukça yüksek olduğunu görüyoruz. Osmanlı toplumunda kitap arz ve talebinin nüfus artışı ile gelirler ve fiyatlardaki de-

[3] Erol Özvar, "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Seman'dan Darülfunun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 19.

[4] Nelly Hanna, *Sekafetü't-Tabakati'l-Vusta fi Mısri'l-Osmaniyye (16. yy-18. yy)* (Kahire, 2003).

ğişmelerle bağlantılı olduğu düşünülmektedir.[5] Bununla beraber 17 ve 18. yüzyıllar askerî, siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan da durağan bir dönem değildi. Bu alanlarda çarpıcı değişmeler yaşanmış olduğundan, fikrî dünyanın da bu değişimlerden uzak olduğunu düşünmek doğru olmaz.

Müslümanların Abbasiler yönetimi süresince 8 ve 13. yüzyıllar arasında bilim ve felsefede kazandıkları öncü misyonun -ki bu tüm dünya medeniyetine yapılmış büyük bir katkıydı- Moğol istilasıyla kaybedilmesinin ardından, geçen yüzyılın milliyetçi yaklaşımlarından etkilenen tarih yazımı Müslüman fikir ve düşünce dünyasının artık bir daha hiç çıkılamamış bir krize girdiğini var saymıştır.[6] Şüphesiz Moğol istilası, İslam dünyasının kaderini geri dönülemez bir şekilde olumsuz etkilemiştir. Ancak içinden hiç çıkılmayan bir kriz dönemi algısı, Avrupa merkezli tarih yazıcılığının türevi olan bir bakış açısı olarak gerçeği ne derece yansıtıyor? Bu önemli bir soru işaretidir. Derinlemesine yapılacak araştırmalar, toptancı ve stereotipçi[7] genel yargıları kırarak gerçeğe yakın cevaplar verecektir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen ve dönüşen 17. yüzyılı, fetihlerin durduğu ve sonrasında ilk toprak kayıplarının başladığı bir döneme denk gelir. 16. yüzyılda Arap eyaletlerinin Osmanlı idaresine geçmesiyle İmparatorluk, çok geniş sınırlara ulaşmıştı. 17. yüzyılın getirdiği değişimle gaza ve fetih etrafında dönen bir devlet anlayışı bürokratik bir yönetim anlayışına dönüşmüştü. Bu bağlamda değişen şartlarda merkezî yönetim, idari problemlerle başa çıkabilmek adına güç dağılımına giderek eyaletlerde ademimerkeziyetçi bir tavır benimsemiş ve güç aracı olarak hane oluşumuna müsaade etmiştir.[8] Bu yönetim anlayışına göre tüm imparatorluğu doğrudan etkilemeyen işler, genelde yerel idarenin inisiyatifine bırakılıyordu. Pragmatist bir şekilde sorunların yerelde çözülmesine olanak tanıyan bu yaklaşım, bürokrasinin daha profesyonelleşmesi ve genişlemesi sonucunu doğurmuştu. Daha da önemlisi hane politikaları himaye yöntemiyle devlet merkezini taşranın sosyal gruplarıyla birbirine bağlanmış, akışkan ve dinamik bir çevre oluşturmuştu. Politik olarak değişen şartlara ulema sınıfı da kayıtsız kalmamış, bu siyasi düzende himaye ve hane sistemine uymak durumunda kalmışlardır.[9]

---

5 Özvar, "Yazma Eser Üretkenliği", 20.

6 Bu bakış açısını merkeze koyarak yazan yazarlardan bir örnek için bk. Ali Berekat, *Ru'yetü'l-Ceberti li-Ezmeti'l-Hayati'l-Fikriyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Ammeti li'l-Kitab, 1987), 22-28.

7 Genel olarak, diğer insanları içine yerleştirdiğimiz kategorileri ifade etmektedir.

8 Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları Kazdağlı Hanesinin Yükselişi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).

9 Bjorneboe, *In search of the True Political Position*, 17-8.

18. yüzyıl başında Sultan III. Ahmed ve onu takip eden Osmanlı sultanları, ulema ile iyi ilişkiler geliştirmenin devletin bekasına olumlu etkide bulunacağını ön görmüşler ve bu meyanda âlimlere verdikleri maddi imkânlar, ulema sınıfını sultana ve dolayısıyla siyasi hayatın merkezine yaklaştırmıştır.[10] Bu imkânlar, ulema sınıfının hem vakıf nazırlığı hem de iltizam sahibi olmalarını ve dolayısıyla gelir getiren pozisyonlara daha rahat ulaşmalarını sağlamıştır. Öte yandan bu durum, yönetim unsurlarının ulema ile sağlamlaştırdıkları ilişkileri üzerinden kendi meşruiyetlerini sağlama alıp otoritelerini güçlendirmelerine olanak tanıyordu.[11] İmparatorluk merkezindeki bu değişim ve dönüşümler eyaletlerde de yansıma buluyordu.

Bu bağlamda Mısır'da da merkezle eş zamanlı değişimler, Mısır'ın yerel yönetiminde zamanla güçlenen Memluk hanelerini Mısır valisinden sonraki en güçlü politik yapı olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu haneler, Kahire'de askerî ocaklar ve diğer gelir kaynakları sağlayan önemli pozisyonlar üzerinden gücü paylaşmış, 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla merkezden atanan valinin otoritesine meydan okuyarak gelirleri kendi hanelerine aktarmış ve zaman içerisinde aralarından çıkan *şeyhülbeled* adını verdikleri bir yönetici tüm otoriteyi elinde toplayarak Kahire siyasetine yön vermişti.[12] Memluk beylerinin kendi aralarında yaptıkları mücadeleler, Kahire'nin sosyal ve ekonomik hayatını etkileyecek derecelere ulaşmıştır. Uzun süre lokal kalan ve eyaletin tamamını etkilemeyen bu anlaşmazlıklar ve mücadeleler, 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla daha farklı bir yöne akmaya başlamıştır. Bu bağlamda Mısır tarihi açısından Kazdağlı hanesinin lideri Bulutkapan Ali Bey'in (el-Kebir) Osmanlı yönetimine karşı 1768-72 yılları arasındaki isyanı kayda değerdir.[13] Bu isyan hareketi öncesinde Kahire'deki tüm muhaliflerini ortadan kaldıran Ali Bey, daha sonra otoritesini Hicaz ve Suriye'ye doğru genişletmek istemiştir. Ali Bey'in en yakın adamı ve damadı Ebu'z-zeheb Mehmed Bey'in Osmanlı Devleti'nin saflarına geçmesiyle kısa sürede bertaraf edilen isyan, Mısır'ın gerek Osmanlı İmparatorluk merkeziyle olan ilişkisinde gerekse eyalet içi politikalarda belirleyici bir olay olarak karşımıza çıkar. Ali Bey'in şeyhülbeledliği süresince özellikle gümrük memuru istihdamında yaptığı değişiklikler ve bazı düzenlemeler,

---

10 Madeline C. Zilfi, The *Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800) (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988)*, 228.

11 Bürokratikleşen ve meşruiyetini Haremeynin koruyucusu ve hizmetkârı olmak üzerinden güçlendiren sultan gibi Kahire'deki vekili paşa da göreve başlarken dinî bir mekânı, İmam Şafi'nin mezarını, ziyaret ederek yeni görevine başlıyordu. Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 41.

12 Mücahide Nihal Engel, *Ottoman Egypt in the mid eighteenth century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority*, Doktora tezi (University of Birmingham, 2017).

13 Feridun Emecen, "Ali Bey, Bulutkapan", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2, (1989), 383-4.

uzun vadede bazı Avrupa ülkelerinin tüccarlarının zarar etmesine sebep olmuştur. Ali Bey sonrasında da 1798 Fransız işgali öncesindeki dönemde, bu yerel unsurlar, eyaletin yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikasıyla çelişecek anlaşmalara girmişlerdir.[14] Tüm bu politik mücadelelerin üzerine bir de devlet merkezine gönderilmesi gereken yıllık vergiyi azaltmaları ve aksatmaları, Osmanlı imparatorluk merkezi tarafından bir müdahaleye sebep olmuş, 1786 yılında Gazi Hasan Paşa yönetiminde Memlukler üzerine gönderilen askerî sefer kısa sürede başarılı olsa da uzun vadede çözüm olmamıştır. Ceberti'nin *Aca'ibü'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar* adlı eserinde nakledilen bu ayrıntılar, Kahire'deki karışık politik ortamı gözler önüne sermektedir. Bu politik gidişatın üzerine daha büyük bir darbe, şüphesiz 1798 yılındaki Fransız işgali olmuştur.

Kahire'de Ceberti'nin doğduğu ve yetiştiği ortam, özetlediğimiz bu politik çevreden de etkilenmiş olmalıdır. Yerel yönetimde hâkim konumda olan Memluk beylerin idaresinden sonra Fransız işgaliyle yaşanan bir şok dalgası ve akabinde Osmanlı hâkimiyeti tekrar tesis edilse de uzun vadede Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın otoriter idaresi Mısır tarihini etkilediği gibi Ceberti'nin içinde yaşadığı ve fikrî ürün verdiği ortamı da şekillendirmiş olmalıdır. Ceberti'nin şahsı, aile bireyleri ve içinde yetiştiği sosyal tabaka incelenerek 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli eyaletlerinden birinde yetişmiş bir entelektüel tanınabileceği gibi zaman zaman krizlerle geçen bir ortamda fikrî üretimin ne şekilde etkilendiğini de ortaya koymak mümkün olabilir.

Bu bağlamda öncelikle Ceberti'nin eserleri hakkında kısa bir bilgi verip daha sonra ayrıntılı tartışmalara girmek yerinde olacaktır. Yazarın tarih kitabı olma iddiası taşıyan ilk eseri 1798'de kaleme aldığı Fransız işgalini anlatan *Müddeti'l-Faransis bi-Mısr* adlı eseridir.[15] Bu eser aslında işgalin sadece ilk altı aylık sürecini ele almaktadır. Ceberti, bu eserinde Bonaparte'ın işgal sonrasında Mısır halkına dağıttığı ilanda, Arapçayı yanlış kullanmasını ve diğer küstah tavırlarını eleştirir. Fransız askerlerinin işgaldeki tutumlarını anlatır. Ancak yine de Fransız bilim insanlarının Mısır ümerasından kalan evlerde kurdukları bilimsel enstitülerden olumlu bir şekilde bahseder. Hatta kendisi, bu araştırma enstitülerini ziyaret bile etmiştir. Buralardan Mısırlıların değerli dersler öğrenebileceğini ifade eder.[16]

---

[14] Mücahide Nihal Engel, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Avrupalı Devletlerin Mısır Üzerindeki Rekabet ve Çıkar İlişkileri", *Orta Doğu'ya Bakış 2*, ed. Sayim Türkman and Abdurrahman İlhan (Ankara: Nobel Akademik Yay., 2021)

[15] Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Tarihu Müddeti'l-Fransis bi-Mısr: 8 Muharrem-Gayetu Receb 1213 H. 22 Yunyu 1798*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-Camii, 2000).

[16] Jane Hathaway, "al-Jabarti, Abd al-Rahman", *Encyclopedia of Islam* Three (Brill Online, 2022), 44.

Daha sonra Aralık 1801'de Fransızlar Mısır'ı terk ettiklerinde Ceberti bu eserin yeni bir versiyonu olan *Mazharu't-Takdis bi-Zevali Devleti Faransis* adlı eserini Osmanlı sadrazamı, Mısır'ın yeni valisi Yusuf Ziya Paşa'ya ithafen tamamlamıştır.[17] Bu eserde, Fransızları daha az anlatırken Osmanlı sadrazamı Yusuf Ziya Paşa'yı över. Bu iki eserde ideal bir Müslüman idarecinin niteliklerini nakleder. İlkinde, Mısır ümerasından Muhammed Bey el-Elfi'yi ideal bir lider olarak modellerken; ikincisinde, Osmanlı sultanını mükemmel idareci olarak sunar.[18] *Mazharu't-Takdis* ile *Müddeti'l-Faransis* karşılaştırıldığında, aynı olaylar anlatılırken belli şahsiyetlerin oynadıkları roller ve olayların anlatımında çeşitli değişiklikler göze çarpar. Bu noktada vurgulamak gerekir ki Ceberti'nin eserlerini telif etme sırası ve eserlerinde benimsediği anlatımın değişip değişmemesi gibi konular düşünce tarihi ile siyasi tarihin iç içe geçerek birbirinden nasıl etkilendiğini ve birbirini değiştirip dönüştürdüğünü de göstermektedir.

Ceberti'nin son eseri *Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar*, adından da anlaşılacağı üzere bir biyografi kitabı olma iddiasıyla hazırlanmaya başlanmıştır. 1806 yılında bitirdiği eser Ceberti'nin en kapsamlı eseridir. Ceberti'nin öldüğü 1825 yılına uzanan süreçte, bizzat içinde yaşadığı bu önemli siyasi olayları anlatımı sadece Mısır'ın siyasi tarihini anlatan eserler olarak görülmekle kalmamalıdır. Öncelikle bu eserlerdeki anlatım benzerlikleri ve farklılıkları göz önüne alındığında yazarın eser verirken sahip olduğu politik kaygılarına bir işarette bulunduğu gibi özellikle biyografisini verdiği önemli entelektüeller ve hatta politikacılarla kurduğu ilişki ağları da önem taşımaktadır.

18. yüzyılın önemli bir fikir üreticisi olarak ele aldığımız Ceberti'nin Mısır'ın yerel yönetimi, Osmanlı idaresi ve Avrupalı işgalci bir güç olarak Fransızlarla alakalı fikir ve bakış açılarını anlamak önemlidir. Bu noktada Ceberti'nin kimliği, ailesi ve içinden neşet ettiği sosyal sınıfla olan ilişkilerini anlamak için genel bir bilgi vererek devam etmek yerinde olacaktır. Akabinde ulemanın Mısır toplumu içindeki rolü ele alınacaktır.

2. Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti

Hicri 1163 (M. 1753-54) yılında Kahire'de doğan Ceberti, kökleri Habeşistan'ın Cebert bölgesine uzanan, Hanefi mezhebine mensup ve dine bağlı olan

[17] Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Mazharu't-Takdis bi-Zevali Devleti Fransis*, thk. Hasan Muhammed Cevher ve Ömer Desuki (Kahire: Lecnetü'l-Beyani'l-Arabi, 1969).

[18] Hathaway, "al-Jabarti", 44.

bir ulema ailesinden gelmektedir. Büyük babaları 1500'lerde Kahire'ye gelmiş ve Ezher Üniversitesinin Cebert *revak*'ında (kolejinde) eğitim vermeye başlamıştır.[19] Mekke ve Medine ile de bağları olan bu aile mensuplarının Mescid-i Nebevi'de, Harem-i Şerif'te ve Ezher'de ders verdikleri üç *revak* bulunuyordu. Ceberti revak'ının hocalığı babadan oğula geçerek Ceberti'nin babası Hasan'a kadar ulaşmıştır. İlmî kabiliyetinden dolayı Ezher'de hoca olan babası onun yetişmesine önem vermiştir. Maddi imkânlar açısından sıkıntı yaşamayan Ceberti'nin sosyal çevresi iyi yetişmiş birçok hoca ve öğrencilerden oluşuyordu. Sosyal tabaka olarak ulema sınıfının içinde yetişip büyümüş olan Ceberti'nin tüm arkadaşları buradandı denebilir. Kendisinin şiir yazdığına şahit olunmasa da *Acaib*'de şiirlerine de yer verdiği el-Attar gibi şair arkadaşlarının bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca devlet ileri gelenleriyle de çok iyi ilişkiler kurmuştur. Yukarı Mısır olarak adlandırılan bölgedeki Humam şeyhi ile de ilişkisi bulunuyordu. Nakşibendi tarikatında Halvetiye ve Vefaiye kanalları üzerinden mensubiyeti vardı. Osmanlı merkezî yönetimine yakın Sâdat ailesinin hamiliğindeydi. Eserlerinde bu aile bireylerinin lehine olan yaklaşımı açıkça görülmektedir.

Ceberti eserinde, ilerleyen sayfalarda anlatılacağı üzere babası Ezher ulemasından Hasan el-Ceberti'ye ve Ceberti ailesine dair geniş bilgi vermiştir. Ancak söz konusu kendi şahsı olduğunda edinilen kısıtlı bilgi, ailesine bıraktığı tereke kaydında ve *Acaib*'in bölümlerinde parça parça karşımıza çıkmaktadır. Buna göre 1777 yılında Ezher Üniversitesinin yanındaki Sanadikiye mevkisinde bir ev yaptırdığını, 1780 yılında Çavuşan ocağının ağası ve bir hattat olan Derviş Ağa'nın azat edilmiş memlukü Ali b. Abdullah'ın üvey kızıyla evlendiğini biliyoruz.[20] Ceberti aslında üç evlilik yaptı. 1768-69'da 15 yaşında iken yaptığı ilk evliliği eşinin 1782'de vefatıyla son bulmuştu. İkinci evliliği bahsi geçen evliliktir. Bu evlilikten Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın sarayında muvakkitlik yaparken ölen oğlu Halil doğmuştur. Üçüncü ve son eşi kendi vefatından sonra bir oğlu ve bir kızıyla daha uzun seneler yaşamış olan Şevk Hanım'dır.[21]

Ceberti'nin hayatına bakıldığında Ezher çevresindeki herhangi bir âlimden farklılık göstermediği görülmektedir. İyi bir aileden gelmiş ve iyi bir eğitim almıştır. Onu günümüz düşünce dünyasında konu etmemize sebep olup ön

[19] Hathaway bu revakın Habeşistan'ın Cebert bölgesinden gelen talebelere eğitim verdiğini belirtiyor. Bk. Hathaway, "al-Jabarti", 44.
[20] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 90.
[21] Hathaway, "al-Jabarti", 45.

plana çıkaran en önemli yönü eseri *Acaib* olduğu söylenebilir.[22] Fransız işgalini yaşamış, Fransızlara karşı bir duruş sergilemiş ve işgal esnasında yaşananları kaleme almış olması da Ceberti üzerinden dönemi daha yakından anlayıp değerlendirmemizi sağlamaktadır. Napolyon'un kurduğu ve kendisi Mısır'ı terk ettikten sonra da komutanları tarafından devam ettirilen ayan ve eşraf divanında General Menou zamanında görev almıştır.[23] Ceberti'nin ilmî bilgisi sadece dinî ilimlere has değildir. Astronomi uzmanı olan babası gibi kendisi de astronomi, matematik ve geometri alanında oldukça bilgiliydi.[24] Bilimsel metodolojiyi önemseyen Ceberti, objektif bir ilim insanı olarak bilinir.[25] Dinî ilimler, astronomi, geometri ve matematik alanlarında başta babası olmak üzere pek çok âlimden ders almıştır. Bu bağlamda Abdurrahman'ın bilimsel yetkinliğini oluşturan en önemli faktör babası Hasan el-Ceberti'ydi denebilir.

Astronomi ve matematik gibi pozitif ilimlerde uzmanlaşan babası Hasan b. İbrahim Ezher Üniversitesinde şeyhlik de yapmıştır. Hasan el-Ceberti büyük hocalardan fıkıh, akait, tefsir, hadis, cebir, geometri, matematik ve edebiyat dersleri aldı. Daha sonra özellikle ilgi duyduğu matematik, cebir, geometri, mantık, astronomi ve coğrafya alanlarında bilgisini derinleştirdi. Büyük âlimlerle sürekli iletişim hâlinde olmuştur. Abdurrahman el-Ceberti, babasına Avrupa'dan öğrencilerin gelerek geometri dersi aldığını bildirir. Bu bilgi, Osmanlı Mısırında 18. yüzyılda yani Sanayi Devrimi'nin hemen başındaki süreçte, Avrupa'dan öğrenci çekebilen bir âlimin varlığını teyit etmektedir. Bu durum, Osmanlı bilim ve düşünce dünyası çerçevesini dar kalıplara hapsetmemenin gerekliliğini bir kez daha vurgulamaktadır. Abdurrahman'ın babasıyla alakalı verdiği bilgilere göre Hasan el-Ceberti ailesinden gelen servetine ek olarak ticaretle uğraşmış ve buradan elde ettiği gelirle evinde öğrenci okutmuştur.[26] Abdurrahman Ceberti babası Hasan'ı büyük bir âlim olarak anar; onu, dünyayı tanıyan, bilen, sofistike, insandan ve hâlden anlayan, ayrıca zamanının en büyük âlimleriyle ilişki içinde olan biri olarak tanımlar. Hanefi mezhebinden gelmesi hasebiyle gerek Mısırlı ümerayla gerek Osmanlı yönetiminden kişilerle arkadaşlık ve himaye ilişkileri vardı. Kendisine Hanefi fıkhıyla alakalı kitaplar gönderen Sultan III. Mustafa da bunlara dâhildir. Hasan'ın Farsça ve Türkçesi de oldukça

[22] Ceberti'nin eseri daha on dokuzuncu yüzyılda Avrupalı entelektüellerin de ilgisini ve takdirini kazanmıştı. Bk. David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London,* 1960, Sayı 23, No: 2, ss. 217-249, 218.

[23] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 91.

[24] Osmanlı veziri Koca Yusuf Paşa, Ceberti'nin astronomi ilminden faydalanıp kendisine takvim hazırlatmıştı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın saray muvakkiti olarak da görev yapmıştı. Mehmet Maksudoğlu, "Ceberti, Abdurrahman b. Hasan", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, (1993), 190-1.

[25] Maksudoğlu, "Ceberti", 190-1.

[26] Kasım Kırbıyık, "Ceberti, Hasan b. Ibrahim" *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, (1993), 191-2.

iyiydi.[27] Varlıklı olan büyükannesinin kendisi için kurduğu vakıf sayesinde zengin bir hayat yaşayan Hasan, kendisinden sonra hayatta kalan tek erkek evladı olan Abdurrahman'a bunları miras olarak bırakmış olmalıdır. Babasının eğitimi ve kariyeri hakkında epey bilgi veren Abdurrahman'ın kendi çalışmaları ve eğitimci kimliği hakkında edindiğimiz bilgi fazla değildir. Mesela, Abdurrahman el-Ceberti öğrencilerinden hiç bahsetmez, bu yüzden eğitimci kimliğinden bahsedemeyiz.[28]

Abdurrahman el-Ceberti'nin çevresinin pozitif ilimlerle ilgilenen babası bir istisna olacak şekilde dinî eğitimli kişilerden oluştuğu bilinmektedir. 17 ve 18. yüzyıllar Osmanlı coğrafyasında yüksek öğretim kurumlarının arttığı bir süreçte Ezher Üniversitesinin varlığı Mısır entelektüel ortamının gelişimi açısından dikkate değer bir öneme sahiptir. Ezher Üniversitesinin yanı sıra yine burada yetişen hocaların ders verdiği yüksek öğretim seviyesinde eğitim veren Kahire'de 20, diğer şehirlerde de yine 18-20 civarında başka medresenin bulunduğu bilinmektedir.[29] Abdurrahman el-Ceberti'nin ve bu dönemde neşet ettiği ilim çevresinin bilim algısı, politikacılarla ve halkla olan iletişim ve etkileşimleri ve bu toplum içerisinde kendilerini konumlandırdıkları yer, Osmanlı âlimini ve ilim dünyasını anlamamız açısından önemlidir. Kahire'de yetişen pek çok âlimin Mısır'ın entelektüel ortamını şekillendirdiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Osmanlı düşünce dünyasını anlamaya çalışırken üzerinde durulması gereken konular, entelektüel merak ve üretkenliğin nasıl olduğu ve ne yöne doğru değiştiği ve İslam dünyasında yeni entelektüel etkileşim ve tartışmaların olup olmadığı çevresinde döner. Bu bağlamda bu, entelektüel kesimin kendi aralarında ve yönetim/siyaset ehliyle olan iletişimleridir. Bu konuyla alakalı Ceberti'nin, babası ile Mısır valisi Şehla Ahmed Paşa (ö. 1753) arasındaki ilişkiye dair kaydettiği bir anekdot dikkate değerdir.[30] Bu anekdot bir Osmanlı paşasının ulemayla sadece ve sadece siyasi kaygılar ve menfaatler çerçevesinde bir araya gelmediğini, nadiren de olsa ilim öğrenmek isteyen yüksek rütbeli devlet görevlilerinin Mısır ulemasıyla bir araya geldiğini de vurgulamaktadır. Sicill-i Osmani'nin "maarifperver" olarak nitelediği Şehla Ahmed Paşa, 1749

---

27 Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti, *Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar* (Bulak, 1297), c. I, 385.

28 Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 91.

29 H. A. R. Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (London, 1950-7), c. 1 part 2, 155; J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*, London, 1938, 15; Ceberti, *Acaib*, c. II, 60.

30 el-Ceberti, *Acaib,* c. 1, 316; 1740-42 yılları arasında sadrazamlık da yapan Ahmed Paşa kaynaklarda hırslı, kindar fakat iyi bir devlet adamı olarak geçer. Bk. Feridun Emecen, "Ahmed Paşa, Şehla", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2, (1989), 114.

yılında Mısır valisi olarak Kahire'ye geldiğinde önemli tüm ilim insanlarını kaledeki sarayına davet eder ve kendileriyle şahsen tanışır.[31] Kendisi de ilim insanı olan Ahmed Paşa'nın amacı, bu tarz bir toplantıyla akademik bir ortam oluşturarak âlimlerle münazara yapmak istemesidir. İlmî tartışmalar devam ederken Ahmed Paşa matematik de konuşmak ister ancak ulema kendisinin sorularına cevap vermekte aciz kalır. Bunun üzerine Ahmed Paşa şaşırır ve sessizleşir. Sarayın Cuma hutbesini okuyan ve Kahire'nin en önemli âlimlerinden biri olan Abdullah eş-Şöbravi'ye Anadolu ve Rumeli'de Mısır'ın bir ilim diyarı olarak meşhur olduğu, bu yüzden de kendisinin Mısır'a gelmek için özellikle gayret ettiğini ve çok isteyerek geldiğini ancak geldiğinde ise ne yazık ki hayal kırıklığına uğradığını söyler. Şöbravi ise cevaben Paşa'nın duyduğu gibi Mısır'ın bir ilim diyarı olduğunu söyler. Bunun üzerine Paşa, Şöbravi'ye "Hani nerede? Mısır'ın en iyi âlimi sensin. Öğrenmek istediğim ilmi sana sordum ancak buna karşılık bulamadım." der. Şöbravi, kendilerinin Mısır'ın en iyi uleması olduklarını, devlet adamlarına ve yöneticilere de bu ilimleriyle yardımcı olduklarını söyler. Paşa'nın ilim adamlarında bulunmasını beklediği çeşitli yeteneklerle beraber resim, hat ve iyi bir zevkin Ezher ulemasında bulunmadığını çünkü bunların fakir ve köylü arka plana sahip olduklarını belirtir. Paşa, Şöbravi'ye diğer âlimleri sorar ve Hasan el-Ceberti hakkında bilgi alır. Daha sonra Hasan ile tanışarak matematik konusundaki ilmî sohbetlerini onunla devam ettirir. Abdurrahman el-Ceberti, Ahmed Paşa'nın valilik görevi boyunca Mısır'da bulunduğu süre içinde haftada iki kere babası Hasan'ı kendi evlerinde ziyaret ederek matematik ve diğer pozitif ilimler hakkında konuştuklarını nakleder. Ahmed Paşa'nın Mısır'dan ayrılırken buradaki valilik görevinden hiçbir şey kazanmasaydı bile Hasan el-Ceberti'yle yaptıkları derslerin bir kazanç olarak yeterli olacağını söylediğini aktarır. Ceberti ayrıca Paşa'nın babasına olan bu düşkünlüğü yüzünden diğer ulemanın babasına cephe aldığını, onun yüzünden Paşa'nın kendileriyle görüşmeyi kesmesinden şikâyet ettiklerini de aktarır.[32] Abdurrahman 18. yüzyılda Mısır coğrafyasında matematik ve astronomi alanlarında az bulunan bir uzman olarak babası Hasan el-Ceberti hakkında detaylı bilgi verirken eserinde pozitif ilimlerin bittiğine de işaret etmiştir.

Bununla birlikte Abdurrahman'ın naklettiği bu olay, 18. yüzyıl ortalarında bir Osmanlı bürokrat ve devlet adamının Mısır'a gelince ilmî bir çevre içine girme beklentisinde olduğunu göstermektedir. Daha da önemlisi bu ilmî orta-

[31] Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. 1, 220.
[32] el-Ceberti, *Acaib,* c. 1, 316.

mın pozitif ilimleri de kapsaması gerektiği düşüncesi ve beklentisi bulunmaktadır. Dönemi anlamamız açısından bunlar önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu bağlamda Şehla Ahmed Paşa'nın şahsiyeti de ayrı bir merak konusudur. Mesela matematik konusunda kendi bilgisinin sınırları nedir? Hatta Şehla Ahmed'in matematik merakı nereden gelmektedir? Ezherli ulemadan dinî meselelere çözüm için gerektiğinden daha fazla matematik bilmelerini beklerken bunu bir standart olarak belirlemesinin temelleri neye dayanmaktadır? Kendisinin de bu kadarını bildiğini ve daha fazlasına erişmeyi umduğunu düşünülebilir mi? Yoksa söz konusu olan ulemanın daha fazla bilmesi gerektiğine dair koyduğu bir standart mıdır? Şehla Ahmed'in yetiştiği ortamla alakalı detaylara hâkim değiliz. Kendisinin vezir Ebu Bekir Paşa'nın raiyetinde yetişip kethüdalık ve akabinde mirahurluğa yükseldiği bilinmektedir. Aldığı eğitimden ziyade kaynaklara geçen özelliği, uhdesine verilen devlet görevlerini büyük bir sadakat ve beceriyle yerine getirmesidir.[33] Ancak yine de Abdurrahman el-Ceberti'nin kaydettiği Şehla Ahmed Paşa'nın bu yönü, Osmanlı sultanlarının da ilim adamlarıyla gerçekleştirdikleri görüşmeleri anımsatarak aslında kendisinin de bir Osmanlı devlet adamı geleneğini devam ettirdiğini düşündürtmektedir.

Mısır'ın ilim ortamıyla alakalı yukarıdaki anekdotla ilişkili olarak altını çizmemiz gereken bir başka husus da ilmî faaliyetlerin sadece Ezher ya da diğer medrese ortamlarında sınırlı olmamasıdır. İlmî konular, medrese dışı ortamlarda da konuşuluyor ve öğretiliyordu. Sadece Ahmed Paşa gibi devlet adamları değil, diğer Kahire elitleri de evlerini ilmî sohbetlere açmaktaydılar. 18. yüzyıl için Kahire'nin ünlü Özbekiye Mahallesi'ndeki tüccarlardan Şaraybi'nin dillere destan kütüphanesi, Rıdvan Kethüda Celfi'nin (ö. 1754) evindeki ilmî toplantılar, Abdurrahman el-Ceberti'nin babası Hasan'ın evindeki entelektüel sohbetler ve daha başkaları Kahire'nin ilmî ve entelektüel ortamlarını oluşturuyordu.[34] Bjorneboe, buraların pozitif bilimler açısından daha aktif ilim üreten mekânlar olduğunu vurgulamaktadır.[35] Bu tarz resmî olmayan eğitim aktiviteleri, ilim ve edebiyat meclisleri; Kahire'nin zengin ve nüfuzlu ailelerinin evlerinde çok sayıda âlim, sufi şeyhi, öğrenci, sanatçı ve seyahat eden âlimlerin katılımıyla gerçekleşiyordu. Orta ve yüksek tabakalarda okuma yazma oranı yüksek olduğu ve özel kütüphane sayısı da fazla olduğu için bu tür organizasyonlar kolaylıkla gerçekleştiriliyordu. Bu da kültürel üretimi açıklamaktadır. Bu insanların zevkine ve talebine göre yazarlar kitaplarını şekillendirmiş olabilir. Bu dönemde yazılmış eserler, fıkhi mevzuları açıklamaktan ziyade iyi

[33] Emecen, "Ahmed Paşa, Şehla", 114.
[34] el-Ceberti, *Acaib*, c. II, 206.
[35] Bjorneboe, *In search of the True Political Position*, 53-55.

bir Müslümanın nasıl yaşaması gerektiğini anlatan eserlerdir. Evliyaları ve kerametlerini, mucize ve inanılmaz olayları içermektedir. Ayrıca şifahi pek çok kaynak bu dönemde yazıya geçmiştir.

Ceberti'nin yaşamının büyük bir kısmı Osmanlı idaresi altında geçmiş ve sonra üç yıl süren ani bir işgal yönetimi altında yaşamıştır. Akabinde tekrar Osmanlı yönetimi Mısır'ı devralmışsa da bunu izleyen periyodda Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'da kendi güçlü otoriter yönetimini kısa süre içerisinde kurmuştur. Ceberti'nin bu üç farklı yönetimle olan ilişkileri de hem hayatını şekillendirmiş hem de eserlerine yansımıştır. Fransız işgal yönetimi, Müslüman Mısır toplumunu yönetebilme ve yeri geldiğinde propaganda yaparak kendi tarafına çekme amacıyla Mısır ulemasını da dâhil ettiği bir Divan kurmuştu. Yazdıklarından kendisinin de belirli bir süre bu divanda görev aldığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu divanda Ceberti'nin arkadaşı tarihçi İsmail al-Haşşab ve âlim Hasan el-Attar'ın da görev aldığı bilinmektedir. Ceberti'nin anlatımlarında Mısır ulemasının özellikle işgalci Fransız yönetim unsurlarıyla ilişkisi de görülmektedir. Fransız işgalinden sonra Osmanlıların Mısır'ı tekrar devralması, vaktiyle Fransızlarla ilişki kurmak durumunda olan Mısır ulemasını kaygılandırmış olmalı ki Ceberti, Yusuf Ziya Paşa'ya atfettiği eserinde bu ilişkiyi "şeriatın yüceltilmesi" ve "Mısırlı reayanın korunması" için bir zaruret olarak meşru zemine oturtma amacını gütmüştü. Bu bağlamda Ceberti'nin özellikle Fransız işgaliyle alakalı yazdığı eserlerinde anlatımını politik kaygılarla kimi zaman sınırlandırması ya da değiştirmesi de mümkün olabilmektedir. Bu noktada Ceberti'nin pozitif bilimlere duyduğu ilgi ile Fransız bilim adamlarının kurduğu bilim enstitüsünü ziyareti ve burayı anlatımı da oldukça dikkat çekidir. Çünkü Ceberti'nin bilim enstitüsüne ve burada sergilenen bilimsel deney ve alet edevata duyduğu ilginin politik olarak Fransızlara duyulan bir ilgi olarak algılanmaması yolunda bir kaygı taşıdığı söylenebilir.[36]

Ceberti, ilk eserinde Mısır'ın yerel yöneticilerinin Fransızlara karşı yenilip Yukarı Mısır'a kaçması sonrasında Mısır halkının menfaatlerini koruyabilme görevinin ulemaya kalması ve ulemanın yeni "kâfir" idarecilerle aracılık yapması konuları üzerinde durur. Bjorneboe, Ceberti'nin Mısır'ın Müslüman halkının başına gelen bu zorluğun ne tür bir sıkıntı olduğunu anlatmak ve kendisine yakın olan ulema sınıfının bu sıkıntıları yenmek için neler çektiğini okuyucuya aktarabilmek için başvurduğu anlatım tekniklerini söylem analiziyle açıklar. *Müddeti'l-Faransis*'de anlattığı kadarıyla Ceberti'ye göre Fransızlara karşı düşülen bu durumun sebepleri, Mısır'ın yerel idaresini üstlenmiş olan

[36] Bjorneboe, *In search of the True Political Position*, 90.

Memluk beylerinin kendi aralarındaki iktidar oyunlarına dalmış olmaları ve Fransız işgaline karşı hazırlıksız yakalanmış olmalarıdır. Ayrıca askeriyeye ayrılması gereken fonlara el koyarak bu parayı kendi güç ve zenginliklerini göstermek için kullanmaları, askeriyeyi zayıflatmış ve memleketin savunma sistemini batırmıştır. Fransızların ilk saldırılarından sonra Mısır ümerası, ulema ve yerel Osmanlıları bir araya toplayarak durum değerlendirmesi yapıp, nasıl tepki vereceklerine karar verir. Toplantıdan çıkan ortak karar, Fransızlara karşı savaşarak mücadele etmektir. Nil kenarında yapılan mücadelede Mısırlı ordu hezimete uğrar. Ceberti, bu hezimetin sebebini Mısırlı emirlerin beceriksizlikleri ve yeterince hazır olmamalarına bağlar. Fransız ordusunun başarısını ise İslamın altın çağındakine benzeyen birbirlerine bağlılık ve disipline sahip olmalarıyla açıklar. Bu çatışmada Mısır tarafı çok az zayiat vermiştir ancak yenilen emirlerin Kahire'yi terk etmesi halk arasında panik yaratmıştır. Ceberti, yenilgiden ziyade Mısır halkının özellikle de ulemanın bu yenilgi karşısında korkaklıkla paramparça olmasına daha çok içerler. Bu anlatımlar, Ceberti'nin eseri kaleme alma sebebini de açıklamaktadır. Kasım 1798'de kendisinin de arasında bulunduğu Kahireli ulema, bu anlatılan süreçlerden sonra görüş ayrılıklarına düşmüş, bölünmüş ve siyasetten uzak durmak gibi bir zorunlulukları olduğunu unutmuşlardır. Bunun sonucunda da Mısır'ın işgalci yeni efendileri Fransızlara karşı başkaldırmışlardır. Başarısız olan başkaldırı girişimi, daha fazla insanın ölmesi ve Fransızların daha sert tedbirler alarak Kahire'deki yaşam şartları zorlaştırmalarına sebep olmuştur. Böyle bir durumun bir daha yaşanmaması için bu olayları bir âlim olarak kendisinin gerekli gördüğü yerlerin önemini vurgulayarak yazdığını belirtir.[37]

Bu noktada Ceberti'nin anlatımı, ulema çevresinde döner ve onların işgal dönemindeki davranışlarını meşru zemine oturtma kaygısı güder. Bu noktada Osmanlı Mısırı bağlamında âlimin durduğu yer ve işlevine dair bir değerlendirme yapmak gerekirse şunu söylemek mümkündür: Sosyal olarak ulema, halkla yönetici sınıfı arasında bir pozisyondaydı. Bu aracı pozisyon, yönetici elite yakın olan ulemanın aynı zamanda sufi tarikat lideri ya da bilinen bir aileden olma vesilesiyle halk arasındaki önemli konumudur.[38] Bu yüzden reaya, ulemaya güvenir ve yönetici sınıfla aralarında bir aracı olarak onlara bel bağlardı. Ulema da böyle bir görevi üstlenir ve buna göre davranırdı. Bu aracı

[37] Bjorneboe, *In search of the True Political Position*, 114-141.

[38] Marsot 18. yüzyıl Osmanlı Mısırında âlimlerin çoğunun İstanbul'da olduğu gibi illa ulema soyundan gelmediğini, büyük bir kısmının köylü kökenleri olduğundan bahseder. Hem elit tabaka hem de ulema sınıfı için gereken elemanlar, toplumun alt tabakalarından gelen insanların sosyal hareketlilikle pozisyon kazanmaları güçlü bir araç olmuştur, der. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Ulama of Cairo in the eighteenth and nineteenth century", *Scholars, Saints and Sufis,* ed. N. R. Keddie, (Los Angeles, 1972), 158.

pozisyon ulemayı ayrıcalıklı ve varlıklı bir kesim yapmıştır. Yöneticiler, ulemaya göre toplumu yönetme hakkı itibarıyla daha ayrıcalıklı olsalar da birbirlerine muhtaç oldukları için aralarında "tedirgin" bir ortaklık vardı. Yöneticiler, meşruiyetlerini sağlam temellere oturtabilmek için ulemanın desteğini alma yönünde çalışma yapmak durumundaydılar.[39]

1800 civarı Osmanlı Mısırında ulemanın politik nüfuzu o döneme kadar emsali görülmemiş bir şekilde zirvedeydi. Marsot, tüm iktidarı şahsında toplayarak kısa bir süre devlete isyan etmiş olan Bulutkapan Ali Bey'in (el-Kebir) öldüğü 1773 ve Nakibü'l-eşraf Ömer Mekrem'in sürgüne gönderildiği 1809 yılları arasını ulema için kısa bir altın çağ olarak niteler. Marsot'a göre bu dönemde yönetici elit, ulemaya kendilerine meşruiyet sağlaması için hiç olmadığı kadar muhtaçtı ve ulema da bu şansı siyasi güç ve zenginlik elde etmek için sonuna kadar kullandı. Kendilerine idarede yer vereceğine söz veren Kavalalı'yı 1805'te destekledikleri dönemi bir bağımsızlık hamlesi olarak dahi görmek mümkündür.[40] Crecelius, bu dönemde ulemanın zenginlik elde ederek sosyal açıdan yükselmek ve politik nüfuz sahibi olmak için çok fazla şansları olduğunu ifade etmektedir.[41] Ulemanın ön planda olduğu bu dönem, Kavalalı'nın nüfuzlarını azaltıp modern Mısır'ı Avrupa eğitimli seküler Mısırlı ve Avrupalı kişilere verene kadar sürdü.

Bjorneboe'ya göre ulemanın toplumdaki statüsü gerçeğe uygun ancak sahip oldukları zenginlik biraz abartılmakta ve yanlış yorumlanmaktadır. Öncelikle ulemanın gelir kaynakları, sadece şahıslarına ayrılmış bir para kaynağı değildi. Bu paralarla gerek binaları gerek mevlitleri ve belirli gün ve geceler için büyük masraflı organizasyonlara fon sağlamaları gerekiyordu. Yani Memluk beyleri gibi sorumluluklarından kaçacak alanları yoktu. Kısacası elde ettikleri gelir, onları toprak sahibi veya büyük tüccarlar gibi zengin edemeyeceği gibi askerî elit seviyesine yükseltecek kadar fazla da değildi. Ayrıca bahsedilen dönem âdeta aralıksız bir kriz dönemiydi. Şehirlerdeki yönetimsel krizler, enflasyon, bitmek bilmeyen çatışmalar ve siyasi istikrarsızlığa ek olarak kırsal kesimde de hastalık, kuraklık ya da sel gibi afetler nedeniyle ekonomik sıkıntılar vardı.[42] Kısacası evkaf ve iltizamdan gelen zenginlik kaynakları ulemayı aslında o kadar da zenginleştirmemişti diyebiliriz.

---

39 Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 33

40 Marsot, "the Ulama of Cairo", 161-3.

41 Daniel Crecelius, "Nonideological Responses of the Egyptian Ulama to Modernization", *Scholars, Saints and Sufis*, ed. N. R. Keddie (Los Angeles, 1972), 173.

42 Kenneth M. Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt: 1740-1858* (Cambridge, 1992).

Ulemanın yüksek siyasi nüfuzuyla alakalı algıyı oluşturan bilginin kaynağı aslında Ceberti'nin anlatımıdır. Kendisi de bir âlim olan Ceberti, aynı sosyal sınıftan geldiği diğer ulemanın mal ve pozisyonlarını korumaya gereğinden fazla ilgi gösterdiğini vurgulayan bir anlatım benimsemiştir. Yine dönemin çağdaşı, bir tarihçi olan Nikola el-Türk'ün ulemaya fazla vurgu yapmaması, onları büyük tüccar ve yönetici elit seviyesinde varlıklı insanlar olarak bildirmemesi Ceberti'nin de bu yaklaşımını açıklar niteliktedir. Ancak eyaletin yönetim unsurlarının sıkıntıya düştüğü bir sırada ulema, kendi ve kendileriyle yakın bağlantıda olan insanların menfaatlerini muhafaza etmek için politikaya girmekten çekinmemiştir.[43] Ulema bu dönemde politik nüfuza sahip olsa da Kavalalı'nın seküler tarafları ön plana çıkarması, ulemanın içine kapanıp söz konusu süreçten sonra küçülmesine sebep olmuştur. Marsot ve Crecelius gibi tarihçilerin modern Mısır'ın oluşumunda ulemanın yeri ve rolünü açıklamak için yazdıkları eserlerde de bu duruma değinilmektedir.

Bjorneboe, ulemanın 18. yüzyıl sonundaki ve 19. yüzyıl başındaki nüfuzu sayesinde modern Mısır'ın doğal liderleri hâline gelme ihtimalini de değerlendirmektedir. "Bu kadar etkili bir ulema sınıfı Kavalalı'nın yaklaşımını kültürel ve ideolojik bir meydan okuma olarak görseydi ve buna göre davransaydı sonuç nasıl olurdu?" sorusuna yine kendisi ulemanın İslam toplumu içindeki fonksiyonunu ele alarak cevap veriyor: Ulemanın siyasi katılımı hep ikinci sınıf bir etken olarak kalmıştır. Ulemanın asıl işlevleri toplumda geleneğin koruyucuları olmaktı, siyasi yenilikçiler olmak değildi. Âlimlerin siyasete dâhil olma rolleri bulunmakla birlikte direkt olarak ona liderlik etme pratiklerinin olmadığını belirtmiştir. Kendilerine pek çok konu danışılsa da doğrudan karar alma mekanizmasının başına kendilerinin geçmesi gibi bir durum düşünülemezdi. Direkt yönetimin başına geçmek aşırı devrimsel bir fikirdi. Âlimlerin kültür simsarları, geleneğin yorumlayıcıları, Müslüman toplumda meşruiyet dağıtıcıları ve büyük enstitülerin yöneticileri olarak bu görevlerle politikanın bir parçası olabileceklerini ama yönetici olarak görev alıp lider olamayacaklarını ve her zaman ulu'l-emr'e itaat edecek bir konumda olduklarını ifade etmiştir.[44]

Bu tartışmalardan sonra 18. yüzyıl sonundaki ulema sınıfı üyelerinin hayat standartlarına ve işgal ettikleri ekonomik seviyeye de bakmak mümkündür. Bir âlimin geliri yönetim ve elitler ile sahip olduğu bağlantıya bağlı olmakla beraber eğitimci olarak kabiliyetiyle de ilişkiliydi. Okullarda kesinleşmiş bir maaş sistemi olmamakla beraber kendilerine az da olsa bir miktar ödeme ya-

[43] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 83.
[44] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 84.

pılıyordu. Ezher'de ortalama bir hoca maaşı bulunduğu *revak* ve tecrübesine bağlı olarak günlük 3 ila 20 ekmek arasında değişirken, bir köylü fakih aylık ortalama 10 ila 60 ekmek arası alabilirdi. Ancak bu rakamlardan yola çıkarak net bir gelir tablosu çizmek mümkün değildir. Çünkü bir âlim birden fazla yerde eğitim verebiliyordu ve dolayısıyla birden fazla kaynaktan ödeme alabiliyordu. İlaveten özel bir evde ders vermek, Kur'an okumak gibi farklı hizmetler karşılığında farklı gelir kapıları da açılabiliyordu.[45] Bir ilim ehli, sahip olduğu kalite, belagat ve söz söyleme gibi kişisel becerileri ve insanları idare edebilme, iyi ilişkiler kurabilme yetenekleri ile akranları arasında temayüz edebilir, ününü artırabilir ve bu sayede elit tabakadan insanların evlerine ders vermek ve Kur'an okumak için davet edilme ihtimallerini artırabilirdi. Üstelik bu elit tabakadan bir aileye damat olması bir âlimin hayat standardını yükseltebilirdi. Mısır tarihine ilişkin kimi çalışmalar Kahire'nin tüccar ailelerinin ulema ile evlilik yoluyla ilişkiler kurmasına işaret etmektedir.[46] Bir âlim açısından kariyer ya da zenginlik kaynaklarını kontrol eden zengin tüccar ve yönetici elitlerle sosyal ilişkiler kurmak ve bunlarla himaye ilişkisine girmek belirli bir miktar sermaye biriktirmeye vesile olabilirdi. Öte yandan tüccar, zanaatkâr ya da yönetici elit için bir âlime destek olmak potansiyel bir müttefike destek olmak anlamına gelebilirdi. Ceberti, arkadaşı Zebidi'ye eyalet yönetimi tarafından bu tarzda hediye verildiğini kaydeder.[47] Yine ulema için gelir getiren en önemli kaynaklardan birisi de vakıflardı. Bir vakfın nazırı olunca o âlim hem gelir alıyor, hem de vakfın gelirlerini kendisi ayarlayabildiği için vakfiye şartları çerçevesinde istediği yere aktarabiliyordu.[48] Vakıflardan sonra gelen ikinci kaynak iltizamlardı. Malikane sistemiyle beraber bunlar miras da bırakılabiliyordu.

Maddi kaygıların ötesinde Osmanlı entelektüelinin kendi aralarındaki etkileşim ve iletişimi de Osmanlı toplumunda düşünce dünyasına yön vermiş olmalıdır. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam bilim ve eğitim pratiği oldukça akışkan bir çevrede gerçekleşmiştir. Mesela, bir ilim mensubu, medreseden ilk mezun olup icazetini almakla kalmıyor, başka hocalardan başka alanlarda icazet alabilmek için yer değiştiriyordu. Hicaz bu bağlamda en

---

45 Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "The Wealth of the Ulama in Late Eighteenth-Century Cairo", *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* ed. Naff and Owen, (Carbondale and Edwardsvill IL., 1977), 205-216, 212; Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798* (Londra, 1992), 116; Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 47-8.

46 Andre Raymond, *Artisans et Commercants au Caire au XVIIIe siècle* (Şam: Institut Francais de Damas, 1973-1974), c. II, 42.

47 El-Ceberti, *Acaib*, c. II, 200.

48 Djalal H. al-Nahhal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, (Mineeapolis,1979), 68.

popüler varış noktalarından birisiydi. Çünkü hem Hac vazifesi hem de eğitim aynı anda yerine getirilebiliyordu. Hicaz'dan sonra Şam ve Yemen'deki Zebid de uğrak noktalar arasında sayılmaktaydı. Ancak Mısır kapsamında baktığımızda ilmî cazibe merkezi olması sebebiyle dışarıya eğitime giden Mısırlı sayısı buraya gelenlerden daha azdı.[49]

18. yüzyılın entelektüel insanının birbiriyle iletişim ve etkileşimi aslında birbirlerinin biyografilerini yazmaya da teşvik etmiştir. Ceberti'nin *Acaib*'inin temelleri aslında tam da bu kaygıyla atılmıştır. Hem kronik hem de biyografi olan bu eseri yazma fikrinin temelleri, hocası ve yakın dostu olan Murtaza ez-Zebidi'nin[50] Suriye'deki Muhammed Halil el-Muradi[51] ile yazışmaları sonucunda atılmıştır. Zebidi, kendi oluşturduğu biyografi listesinin bir şekilde kendisinin ders alma veya ders verme sebebiyle tanıdığı insanlardan oluştuğunu söyler. Bu projenin amacı, Mısır ve Suriye'de yaşamış ve hâlâ yaşayan 18. yüzyıl âlimlerinin hâl tercümelerini (biyografilerini) bir araya getirerek kapsamlı bir biyografi kitabı oluşturmaktır. Buna göre Muradi Suriye'deki âlimlerin bilgilerini, Muhammed Murtaza ez-Zebidi ise Ceberti'nin yardımıyla Mısır'daki âlimlerin bilgilerini toparlayarak bir araya getireceklerdi. Ancak 1791 yılındaki büyük veba salgınında hem Muradi hem de Zebidi vefat edince projeyi Ceberti üstlendi. Muradi'nin Şam'daki ulema biyografileri, *Silkü'd-Dürer fi Teracim Ayani'l-Karni's-Sani Aşar* adıyla bir kitap hâline getirildi. Mısır ayağını da Ceberti *Acaib* adlı eserinde topladı. Bu biyografiler, 1774 yılına kadar yaşamış önemli şahsiyetleri kapsamaktadır.

Eser 1688 yılından başlayarak yıl yıl Kahire'de gerçekleşen ve yazarın kayda değer bulduğu hadiseleri nakleder. Yıllık olayları anlattığı yerlerde kaynak olarak Ahmed Çelebi b. Abdülgani'nin *Evzahu'l-İşarat*'ına ve Demürdaşi'nin kroniklerine başvurur.[52] Her yılın sonunda vefeyat bölümünde o sene içinde ölen kişilerin biyografilerini verir. Bu kişileri alfabetik olarak değil de önem sırasına göre sıralar. Ceberti gözleri görmez oluncaya dek *Acaibu'l-Asar* adlı eseri için malumat toplamaya devam etmiştir. Bu şekilde sonradan oluşan ek kısım Bulak edisyonunun dördüncü cildini oluşturmaktadır.[53] Esere 17.

---

49 Heyworth-Dunne, *Introduction*, 68.

50 Murteza ez-Zebidi (1145-1205/1732-91) Cebertinin en yakın hocası. Hint asıllı Hanefi fıkıhının önde gelen âlimlerinden biri olan Zebidi, uzun yıllar Yemen'in Zebid bölgesinde yaşayıp ilim öğrendikten sonra Kahire'ye yerleşmişti. Bk. Hathaway, "al-Jabarti", 43.

51 Muhammed Halil el-Muradi (1173-1206/1759-91) Şam'da Hanefi fıkhının müftüsü.

52 Hathaway, "al-Jabarti", 44.

53 Ceberti'nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya olan muhalefeti, paşanın Ceberti'nin oğlunu öldürtmesine sebep olduğu ve bu olaydan sonra Ceberti'nin gözlerini kaybettiği belirtilir. Bk Bjorneboe, *In search of the True Political Position*, 90.

yüzyıl olaylarından başlamış, Fransız işgal sürecine ayrıntılı yer verdikten sonra Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın siyasi açıdan nasıl yükseldiğini, Mısır askeriyesini ve idaresini nasıl değiştirdiğini ve dönüştürdüğünü de anlatmıştır. 1820-21 yıllarını anlatırken Kavalalı'ya karşı oldukça eleştireldir. Onun Mısır köylüsüne ve ulemasına zarar veren bir diktatör olduğunu ifade eder. Hathaway, bu eleştirilere karşılık Kavalalı'nın intikamını o sıralar muvakkit olarak çalıştırdığı Ceberti'nin oğlu Halil'i öldürterek aldığını dile getirir. 1822'de gerçekleşen bu olaydan sonra Ceberti'nin bir daha asla kendini toparlayamadığı, *Acaib* adlı eserini de tamamlamadığı ve kısa bir süre sonra 1825'te vefat ettiği belirtilir.

Acaibü'l-Asar'da Ceberti'nin tüm anlatımlarının Eski Kahire, Bulak ve Mukattam Tepelerinde yoğunlaştığını belirten Bjorneboe, Ceberti'nin okuyucusuna nadiren Mısır'ın yani yazarın kendi dünyasının, aslında daha büyük bir Osmanlı İmparatorluğu dünyasının parçası olduğunu hissettirdiğini belirtir. Buna göre *Acaib*'de Kahire'de düşünülen, söylenen ya da yapılan işlerin Osmanlı bağlamından etkilendiği ve İstanbul tarafından şekillendirildiği gerçeği nadiren dile getirilir. Ama yine de yazarın bu dar coğrafyada Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız yaşadıklarını düşündüğüne dair herhangi bir ima bulunmadığını da belirtmiştir.[54]

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya olan muhalefeti dolayısıyla *Acaib,* Mısır'da 1849'da Kavalalı ölünceye kadar pek yaygınlaşmamıştı. Onun ölümünden sonra bile aile üyeleri, Paşa'ya olan eleştirilerin halk arasında fazla yayılması için var olan tüm kopyaları çoğaltmaya çalışmışlardı. 1880'de eserin ilk basımı Bulak'ta gerçekleşti. İlk naşirler, Ceberti'nin kullandığı Mısır aksanını fasih Arapçaya çevirerek yayınlamışlardı. Ancak 2013'te Samuel Moreh'nin yaptığı yeni neşir aslına uygun Mısır lehçesiyle basılmıştır.[55]

3. Ceberti'nin Tarihçiliği

"Tüm Mısır tarihçileri arasında Ceberti cücelerin arasındaki bir dev misali ön plana çıkmaktadır." diyen Ayalon pek abartıda bulunmuş sayılmaz. Ceberti'nin tarihçiliğini överken önemli bir gerçeğe de işaret eder; Ceberti'nin yaşadığı ve yazdığı ortamda yani Osmanlı Mısırının tarih yazıcılığı içerisinde, Ceberti'nin öncesinde örnek alacağı kimse yoktur. Aynı şekilde onun tarihçiliğini devam ettirmiş kimse de bulunmamaktadır. Abidevi eseri *Acaib* başlı başına

[54] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 17.
[55] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 91.

izole bir fenomen olarak kalmıştır. Kendi sınırlarını aşarak çok yüksek standartlarda eser veren Ceberti olağanüstü bir iş başarmıştır. Ayalon'a göre gerek Müslüman tarihçiliğinde gerek dünya tarihçiliğinde bu durumun emsali bulunmamaktadır.[56] Ceberti'nin eserinde bize aktardığı bir sürü entelektüel arasında tarihçi bulunmaması da ilginçtir. Ancak yine de Osmanlı Mısırının entelektüel ortamı, üniversitede müderris (profesör) ve pozitif bilimlere ağırlık vermiş bir babanın tarihçi oğlunu da yetiştirecek bir potansiyele sahip olduğunu gösteriyor. Kendisinde bulunan deha bu ortamda neşet etmiş olmalıdır. Ceberti, eserinin başında tarih ilminin üstünlüğüyle ve gerekliliğiyle alakalı yorumda bulunurken önce İmam-ı Şafii'nin *"Tarih bilen fazilet sahibi olur."* anlamına gelen sözünü referans verir. İnsanlığın ilk dönemlerinden beri tarihin yazıla geldiğini ancak kendi gününün insanının artık tarihle ilgilenmediğini ve hatta "Tarihle uğraşan insan boş insandır." gözüyle baktıklarını belirtir. Zamanın değiştiğini ve insanların kendilerine kâr getirmeyen hiçbir şeyi uğraşmaya değer görmediklerini ifade eder. Ancak kendisi gibi insanlarla görüşmeyip evine kapanan birisinin zamanın iyi ve kötülerini yazarak yalnızlığını giderdiğini dile getirir.[57]

Ceberti'nin yaşadığı zaman ve mekânda yani matbaanın kullanılmadığı bir ortamda, bir yazma eser kitap entelektüel diskur ve fikir üretme/yaratma açısından ne tür bir işleve sahipti? Fikir ve bilgi alışverişinde yazılı kelimelerin nasıl bir görev görüyordu? Bjorneboe, düşünce tarihi açısından bu yazma eserlerin rolünü günümüzle kıyaslayarak sorar: Bu eserler de günümüzde basılan kitaplar gibi belli bir güruh tarafından okunmayı hedeflenip o gruba yönelik mi yazılıyordu, yoksa yazar kendisi için mi yazıyordu? Yazdıkları gözden geçirildiğinde açık ve net bir şekilde Ceberti'nin belli bir kitleyi hedef alarak yine bugün olduğu gibi bilgi ve fikir üretme ve paylaşma amacıyla yazıldığı aşikârdır. Ancak çok az sayıda kopya istinsah edilmiş olması hasebiyle Ceberti'nin okuyucusuyla aynı çevrede olduğu hatta onları tanıdığı veya kim olduklarını tahmin ettiği düşünülebilir.

Buradan hareketle Ceberti'nin Kahire'de insanlara vermek istediği bilgilerini, anlatmak istediklerini, fikirlerini, görüşlerini sözle de ifade edebileceği bir ortamının bulunduğu söylenebilir. O dönemde aslında sözle direk yayılan bilgi daha değerliydi. Hitap ettiği kesimi bilen ve tanıyan Ceberti yazacaklarını buna göre ayarlamış ve okuyucusunun menfaat ve fikirlerine uygun bir şekilde bu bilgileri fikirleri yazıya dökmüş olduğu tahmin edilmektedir. Bjorneboe'ya

[56] Ayalon, "The Historian al-Jabarti", 219.
[57] Ayalon, "The Historian al-Jabarti", 218-220.

göre Ceberti'nin yaptığı, bir kitap yazmaktan ziyade mektup yazmaya benzemekte ve yazılan fikirler sadece konuşulanı teyit etme amacıyla yazılmıştır.[58]

Ceberti'nin eseri anal-yıllık şekilde kaleme alınmış, devrinin ilmî pratiğini yansıtacak şekilde olayları yıllık olarak vermektedir. Bu tarz tarih yazımı, Osmanlı tarihçilerinin de kullandığı bir yöntemdi. Bu tarih yazıcılığı her ne kadar modern tarihçilikle uyuşmasa da bazı açılardan avantajları da bulunmaktadır. Mesela, yıl yıl olayları kaydederken detayları dâhil etmek daha kolaydır. Yıllık olayları kaydeden sistem, aslında daha fazla düşünme ve olayları değerlendirme becerisi gerektirmektedir. Anal tarzı, sansürü zorlaştırarak hem yazara hem de okura toplumun değişik yönlerini içeren bilgileri açıkça nakledebilir. Ayrıca yazmanın zor, az ve pahalı olduğu ve matbaanın olmadığı bir ortamda okuyucuya anal tarzında yazılmış bir tarih kitabı, her ne kadar daha zorlayıcı bir proje olsa da revaçta olan bir yöntemdi.[59] Yazar farkında olarak ya da olmayarak anlattıklarını kendini ve çağdaşlarını ilgilendiren olaylardan seçer. İstese de hâlihazırdaki siyasi ortamdan kaçamaz.

Sonuç

18. yüzyıl ortalarında Kahire'de pozitif ilimlerle ilgilenen Ezher Üniversitesi hocası bir babanın oğlu olarak ulema sınıfı içine doğan el-Ceberti, 18. yüzyıl Osmanlı Mısırına dair yazılan en büyük tarih eserlerini vermiştir. Hem biyografi hem de kronik olarak hazırladığı eser, döneminin pek çok siyasi ve ilmî şahsiyetlerini bugünün okuyucusuna aktarması hasebiyle önemlidir. El-Ceberti'nin yazımı, şüphesiz Mısır'ın içinden geçtiği siyasi süreçlerden etkilenmiştir. Bunun yanı sıra yöneticilerle kurduğu iletişim ve ulema sınıfı içinde kendi ve ailesinin konumlanması da önemli bir unsurdur. Bu bağlamda Ceberti ve eserleri 18. yüzyıl tarih yazımı için olduğu kadar içinde yaşadığı toplumun söz konusu asırda ilmî eser üretme, ilim insanı yetiştirme ve düşünce tarihi açısından da önemli bir göstergesi niteliğindedir.

Her ne kadar, istisnai boyutta kalsa da 18. yüzyılda pozitif bilimlerde de çalışma yapıldığını Ceberti'nin eserleri yoluyla öğrenmekteyiz. Bu konuda Ceberti'nin aktardığı bilgiler dönemle alakalı stereotip anlatımdan farklılaşmaktadır. Her ne kadar öncü bir bilim üretme merkezi olma vasfını kaybetmiş olsa da Mısır Hasan el-Ceberti gibi âlimlerin varlığıyla Avrupa'dan dahi matematik ve astronomi eğitimi için öğrenci çekmiştir. Ceberti'nin aktardığı bu

[58] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 55-6.
[59] Bjorneboe, *In search of the True Political Position,* 95.

bilgi, döneme dair bilgilerimizi zenginleştirmiştir. Buna ek olarak, yine yönetim erkinin Mısır-Kahire'yi bir ilim merkezi olarak görüp burada belirli bir standardın üzerinde pozitif ilim üretme beklentisine sahip olduğunu da yine Ceberti sayesinde öğrenmekteyiz.

Osmanlı yönetimine yakınlığı görülen el-Ceberti'nin tarih anlatımı da siyasilerle ilişkilerinden ve siyasi olayların gidişatından etkilenmiştir. Bu bağlamda Ceberti sayesinde özellikle Kahire işgal altındayken ulema sınıfının oynadığı rolü de daha tafsilatlı öğrenebilmekteyiz. Sadece siyasi değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik tarihe de ışık tutan Ceberti'nin en büyük katkılarından birisi de 18. yüzyıl Osmanlı Mısırında ilim ve fennin yerini tespit etmemize yardımcı olmasıdır. Her ne kadar babası astronomi ve matematik uzmanı Hasan ile Mısır Valisi Ahmed Paşa arasında geçenler bir istisna olarak karşımıza çıksa da 18. yüzyıl bilim ve düşünce dünyasına dair ayrıntı bilgiler vermesi açısından hassaten dikkate değerdir. Özellikle Kahire'nin orta ve elit sınıflarının ilim meclisleri, kütüphaneleri ve evleriyle alakalı bize sağladığı detaylı bilgiler Ceberti'nin eserinin kaynak değerini artırarak fikir ve düşünce dünyası tarihi açısından da müstesna bir yerde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Ceberti'nin tarih ilmiyle alakalı kendi hassasiyeti, bu ilmin önemini açıklaması ve içinde bulunduğu toplumun bu ilme bakış açısını vermesi, bize o dönemin başka bir yüzünü göstermesi hasebiyle önemlidir.

Ceberti'nin eserlerinin dönemin entelektüel ortamıyla alakalı teyit ettiği başka bir husus da ilim insanlarının birbirleriyle olan yüksek düzeydeki iletişim ve etkileşimleridir. Zaten *Acaibu'l-Asar* böyle bir etkileşimin ürünü olarak telife başlanmış bir eserdir. Bahsettiğimiz bu hususlar ışığında küçük bir inceleme olan bu kitap bölümünün değindiği noktalar, ilerleyen çalışmalarla genişletilmelidir. Şüphesiz Ceberti'nin bir tarihçi olarak şahsı ve hayatı ile eserlerinin daha yakından incelenmesi ve bu konuda daha ileri araştırmalar yapılması bize uzun vadede Osmanlı Mısırının düşünce dünyasına dair daha geniş bir anlayış sağlayacaktır.

Kaynakça

Kaynak Eserler:

el-Ceberti, Abdurrahman b. Hasan. *Tarihu Acaibi'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar* (Bulak, 1297).

el-Ceberti, Abdurrahman b. Hasan. *Mazharu't-Takdis bi-Zevali Devleti Fransis*, thk. Hasan Muhammed Cevher ve Ömer Desuki (Kahire: Lecnetü'l-Beyani'l-Arabi, 1969).

el-Ceberti, Abdurrahman b. Hasan. *Tarihu Müddeti'l-Fransis bi-Mısr: 8 Muharrem-Gayetu Receb 1213 H. 22 Yunyu 1798*, thk. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim (Kahire: Darü'l-Kitabi'l-Camii, 2000).

Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani* (İstanbul: Matbaa-i Amire,1308).

İkincil Kaynaklar:

Ayalon, David. "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 1960, Sayı 23, No: 2, ss. 217-249.

Berekat, Ali. *Ru'yetü'l-Ceberti li-Ezmeti'l-Hayati'l-Fikriyye* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Ammeti li'l-Kitab, 1987).

Bjorneboe, Lars. *In Search of the True Political Position of the 'Ulama An Analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)* (Aarhus University Press, 2007).

Crecelius, Daniel. "Nonideological Responses of the Egyptian Ulama to Modernization", *Scholars, Saints and Sufis*, ed. N. R. Keddie (Los Angeles, 1972).

Cuno, Kenneth M. *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt: 1740-1858* (Cambridge, 1992).

Emecen, Feridun. "Ahmed Paşa, Şehla", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2, (1989), 114.

Emecen, Feridun. "Ali Bey, Bulutkapan" *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2, (Ankara, 1989).

Engel, Mücahide Nihal. "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Avrupalı Devletlerin Mısır Üzerindeki Rekabet ve Çıkar İlişkileri", Orta Doğu'ya Bakış 2, ed. Sayim Türkman ve Abdurrahman İlhan (Ankara Nobel Akdemik Yay., 2021).

Engel, Mücahide Nihal. *Ottoman Egypt in the mid-Eighteenth Century- Local Interest Groups and Their Connection with and Rebellions against the Sublime Porte and Resistance to State Authority.* (Birmingham: University of Birmingham, Doktora Tezi, 2017).

Gibb, H. A. R. ve Bowen, Harold. *Islamic Society and the West* (London, 1950-7).

Hanna, Nelly. *Sekafetü't-Tabakati'l-Vusta fi Mısri'l-Osmaniyye (16. yy-18.yy)* (Kahire, 2003).

Hathaway, Jane. *Osmanlı Mısırında Hane Politikaları Kazdağlı Hanesinin Yükselişi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002).

Hathaway, Jane. "Al-Jabarti, Abd al-Rahman", *Encyclopedia of Islam Three* (Brill Online, 2022).

Heyworth-Dunne, J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (London, 1938).

Kırbıyık, Kasım. "Ceberti, Hasan b. Ibrahim", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, (1993), 191-2.

Maksudoğlu, Mehmet. "CEBERTI, Abdurrahman b. Hasan", *TDV Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 7, (1993), 190-1.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. "The Wealth of the Ulama in Late Eighteenth-Century Cairo", *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* ed. Naff and Owen (Carbondale and Edwardsvill IL., 1977).

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. "The Ulama of Cairo in the eighteenth and nineteenth century", *Scholars, Saints and Sufis,* ed. N. R. Keddie (Los Angeles, 1972).

Michael Winter, *Egyptian Society Under Ottoman Rule 1517-1798* (Londra, 1992).

al-Nahhal, Djalal H.. *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (Mineeapolis, 1979).

Özvar, Erol. "Osmanlı Dünyasında Yazma Eser Üretkenliği", *Sahn-ı Seman'dan Darülfunun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017).

Raymond, Andre. *Artisans et Commercants au Caire au XVIIIe siècle* (Şam: Institut Francais de Damas, 1973-1974).

Zilfi, Madeline C. The *Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-Classical Age (1600-1800) (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1988).*